

İBN-İ HALDUN'UN MUKADDİMESİ'NDE İKTİSAT KAVRAMI

Meliha AYDINLI

Özet

İbn-i Haldun, İslam düşünce hayatının orijinal fikirleriyle adından sıkça söz ettiren, gerek Doğu ve gerekse Batı'da tanınmış düşünce adamlarından biridir. Eserleri, 14.asrın çetin yaşam koşulları içerisinde Arabistan'dan başlayıp, Endülüs, Fas, Tunus ve Mısır gibi geniş bir medeniyet coğrafyasında süregelen yaşamın, 45 yaşına kadar gözlemlerinden ve Afrika'da kabileler arasında bizzat yaşayarak tecrübe ettiği derin birikimlerinden oluşmaktadır ve İbn-i Haldun bunları , uzun süre münzevi bir hayata kendini kapatarak kaleme almıştır. Kitabü'l-İber adıyla 7 ciltten ve 3 bölümden müteşekkil kitabı; eserinin önsöz ve girişinden oluşan birinci cildinin, kitabın aslından daha büyük yankı uyandırmış olması nedeniyle, zamanla “Mukaddime” şeklinde başlı başına bir eser olarak kabul edilmesine yol açmış, bu anlamda birçok ilim adamına rehber olmuştur. Mukaddime, tarih, tarih felsefesi, sosyoloji, hukuk sosyolojisi ve sosyal antropoloji konularını ele alan bir eserdir ve sırasıyla, genel sosyoloji, siyaset sosyolojisi, şehir sosyolojisi, iktisat sosyolojisi, ahlâk sosyolojisi ana başlıklarından oluşur. Muhtelif konularda eser yazan İbn-i Haldun, bu çok yönlü kişiliğiyle tüm dikkatleri üzerine çekmiş; devrin sultanları tarafından iltifat ve itibar görmüş olmasına rağmen, bu yakınlığı ilminin hakikatine bulanıklık katmadan ayrı tutmayı da başarabilmiştir. Önemi ve değeri ilk başta Türkler tarafından anlaşılan bu değerli ilim adamı, daha sonra Doğu ve Batı'da da haklı yerini almış, Mukaddime'si kaynak kitap olarak okutulmuştur. Diğer eserleri: Mukaddime, İbn Rüşd felsefesi, hesap, mantık ve şiir üstüne yazdığı risaleleri, Et-Tâ'rif, Lubâbu'l-Muhassal fî Usûli'd-dîn, Kaside-i Bürde şerhidir. İbn-i Haldun, birçok alanda ilklere imza atmış; eğitim, tarih felsefesi, umran ilmi, asabiyet, hadravilik (medeniyet) ve bedavet gibi

önemli kavramları literatüre kazandırarak kendinden sonraki çalışmalara ufuk açmış ve çok önemli bir kaynak olmuştur. İktisadi yapılanma ve kalkınma üstüne kendinden öncekilerde buna dair bir kavram bulunmadığı iddiasında olan İbn-i Haldun'un görüş ve düşünceleri, "Mukaddime" çerçevesinde burada tüm yönleriyle işlenecektir.

Anahtar kelimeler: İbn-i Haldun, Mukaddime, İktisat.

Giriş

Dünya hayatının akışında, medeniyetin oluşmasında, yerleşmesinde, kökleşmesinde; yeni kavramların inşası ve teşekkülünde kilometre taşı olan "büyük insanlar" olagelmıştır. Onlar sayesinde varolan hazineler keşfedilmiş ve onlarla yepyeni şeyler söylenmiş ve olası icatlara yol açılmıştır. İbn- i Haldun da insanlık tarihinde bir tarihçi ve sosyolog olmanın yanında, şehirleşme yolunda bir medeniyet inşası olarak yapageldikleriyle bir kült sayılabilecek müstesna isimlerden biridir.

İbn-i Haldun yaşadığı 14 yüzyıldan bu yana etkisi hala yüksek düzeyde olan, sosyolojinin kurucusu kabul edilen, günümüzde iktisatçılar tarafından onun söylediklerinin üstüne sadece farklı söyleyişlerle söylemler geliştirilebilen, kısaca iktisadın da temellerini atan çok önemli bir düşünce adamıdır. Aslında kitabının bir bölümünü oluşturan ama başlıbaşına bir değer ve haklı bir üne sahip olan eseri "Mukaddime", birçok anlamda onun ilklerine de şahitlik etmiştir. Bir medeniyet kuramı olan "umran" ilmi ve buna bağlı olarak geliştirdiği iktisadi yaşam temayülüne dair söyledikleri, halen etkisini ve geçerliliğini devam ettirmektedir. Ve bütün bunlar tarihin de tanıklık ettiği gibi, bidayeti olmayan yani bir yerden alınmış olma imkanı bulunmayan bilgilerdir. Bu sebeple O, sınırlarını mekan ve zaman olarak aşan bir hüviyetle, çağlar boyu bilvesile hala yaşamaktadır ve yaşamaya devam edecek gibi gözükmektedir.

İbn Haldun'un gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da bu kadar ilgi ve itibar görmesi, onun ortaya koyduğu görüşlerinin birçoğunun ilklere imza atmış olmasından ve asırlar geçmiş

olmasına rağmen geçerliliğini ve doğruluğunu isbat ile zamanın ötesine seslenmesinden ileri gelmektedir. Haldun'dan sonra gelen pek çok düşünür, bilim insanı ya da araştırmacı, bilerek ya da bilmeyerek onun düşüncelerini tekrar etmiştir. Mesela, toplumsal işbölümü kuramını, emekdeğer teorisi ve nüfus teorisini, emeğin ehemmiyetini, maddenin evrimini, devlet ve yöneticinin önemini, bunları bulduğunu iddia eden ve böyle kabul edilen birçok Batılı düşünürden önce O, eseri Mukaddime'de ortaya koymuştur. (Gölçek&Gülşen&Alpin, 2017: s.576-590).

Bütünüyle insana ait ve onu direkt olarak ilgilendiren iktisat kavramı, İbn Haldun'un fikir dünyasında son derece ehemmiyetli bir yere sahiptir ve bunun üstüne uzun görüşler beyan etmiştir. Burada, birçok alanda yetkin bir isim olan İbn-i Haldun'un iktisat tasavvuru, en meşhur eseri Mukaddime muvacehesinde burada ele alınacaktır.

İbn-i Haldun, insanların emek harcanması suretiyle ve muhtelif yollarla elde ettiği kazancından zorunlu ihtiyaçlarını karşıladığı kısma “rızk” ; zengin olması ve meta biriktirmesine sebep olan kısmına ise “kazanç” demektedir. (Işık Erol, 2012: s. 576-590). “İbn Haldun’a göre iktisadî faaliyette bulunmak “rızkınızı arayınız” ayeti ile Allah’ın emri olup, çiftçilik ve zanaatlarla ilgili temel bilgiler de peygamberler aracılığıyla insanlara öğretilmiştir. Bundan dolayı iktisadî faaliyetin kutsal yönü de vardır.” (Işık Erol, 2012: s. 5).

İnsanların ictimai bir toplum oluşturmasında ana faktör, emniyet ve iktisattır. Toplumsal bir varlık olarak insan, bulunduğu cemiyette üretim ve tüketimini ahlaki ve dini esaslara dayayarak itidal içinde, hiçbir şekilde israfa kaçmadan, güvenini ve geçimini sağlamalıdır. Servet sahibi olanlar, siyasi gücü ele geçirmeyi sağlamak isterler zira siyasi güce sahip olmanın, mülk sahibi olmayı kolaylaştırdığı bir gerçektir. Halbuki, servet sahibi olma erkine malik kişi, üretilen her değeri, doğanın ve insanın emeği olduğu için korumalıdır (Deniz, 2006: s. 106-107).

İbn Haldun, toplumları ekonomik gelişmişliğine göre tasnif ederek, ihtiyaçlarının mahiyeti ve bunları elde etme durumlarına göre adlandırır ve onlara kıtlık ve bolluk toplumları

adını verir. Kıtılık toplumlarında gereksinimler kifayetince olmadığı için burada yaşayanlar göçebe hayattan kurtulamazlar. Sürekli rızık arayışı içinde olan insan, belli bir mekanda mukim olamaz. Ancak asli ihtiyacını yeterince karşılayan insanda yerleşik hayat başlar ve akabinde şehirleşmeyle ticaret ve zanaat dalları, yeni geçim şekilleri oluşur. Şehir hayatına geçiş ise, gelişmenin ve ilerlemenin zaruri bir sonucu olarak ortaya çıkar. Refah toplumuna geçen insanda zevkler incelik ve estetik duygular gelişir, önem kazanır zira asli ihtiyacı olan insanın önceliği temel gereksinimleridir, meşgalesi zaruri ihtiyaçlarıdır. Ancak refah yaşam düzeyinin yıprattığı çok önemli değerler de vardır, bunların en önemlisi şehirlilerin ahlak ve cesaret yönlerinin körelmesidir (Canatan, 2016: s.11-12).

İbn Haldun, servet elde etmenin ancak insan emeğiyle mümkün olduğunu söyler. Bununla aslında emek değer kuramının da temellerini inşa etmektedir. İbn Haldun'da üretimin temel unsuru emektir ancak beşeri çabayla refaha ve servetin kaynağına ulaşılabilir. İnsan emeğinin değerinin çabaya bağlı olduğunu; fayda ve servetlerin menşeinin de yine aynı noktada bulunduğu ifade etmiştir. İnsani çaba, servet kazanmanın birincil şartıdır. İnsan emeğinin çok değerli olduğunu, kazancın beşeri gayretle kazanca ve dolayısıyla servete dönüştüğünü, mal ve sermayenin ancak emekle birikebileceğini aksi takdirde fayda ve servet birikiminin hasıl olamayacağını söylemiştir. Ayrıca, elde edilen mal ve para da biriktirilmemeli, sürekli bir üretim akışıyla kârlı bir kazanç elde etme yoluna gidilmelidir. (İyem&Yıldız&Öztürk vd., 2019: s.14)

İbn- i Haldun, emeğe, işgücüne ve işbölümüne son derece önem vermektedir. İnsanlardan bir kişinin kudreti, muhtaç olduğu rızık değil tamamını, bir başına bir kısmını elde etmeye bile gücü kifayet etmez. O halde, insanlar güçlerini bir araya getirmeli sadece kendinin değil başkalarının da rızık ve maişetleri böylece temin etmiş olmalıdır, aksi halde insanın ihtiyacı olan muhtelif gıdaların teminini sağlamak mümkün olamayacaktır. Zira, yardımlaşma ve işbölümü üretime katılanların kat kat fazlasının ihtiyacını karşılar ve yeteri derecede mal veya rızık elde edilmesine sebep olur (Genç, 2015: s.4). İbn-i Haldun Mukaddime'nin on dördüncü bölümünde, nüfusu, istihsali ve mamurluğu artmakla, değişik milletlerin yaşadığı bölge halkının ekonomik durumu rahatlar, servetleri, şehir ve kasabaları

çoğalır devletler kuvvetlenir ve büyür, der. (İbn-i Haldun, 2013: s.1376). Önceden umran ve ihtisalı çok olan Kuzey Afrika bölgesinin nüfusunu kaybetmesiyle, halkının ekonomik durumunun altüst olması buna örnek olarak gösterilebilir. Gelirler düştüğü için akabinde vergiler artırılmış ve doğal olarak servetin azalması şeklinde bir çöküş silsilesi yaşanmasına neden olmuştur. Kısaca umran ve istihsal azalırsa ekonomi zayıflar (İbn-i Haldun, 2013: s.1380). Hakikatte sebep ise, cemiyetlerin bir araya gelerek câmi olmasının hikmetiyle vücuda getirdikleri umranın yüceliği, aynı zamanda çok çalışıp çok kazanç elde etmesi olarak açıklanabilir. Doğu'nun servetinin ve refahının sebebi işte budur (İbn-i Haldun, 2013: s.379).

Bir beldenin nüfusu, üretimi ve bayındırlığının artması ekonomisinin rahatlamasıyla doğru orantılıdır. İstihsalin ve insanın çokluğu şehir ve kasaba sayılarını artırır. Bu, devletin büyümesi ve kuvvetlenmesi demektir. İstihsal ve işlerin çoğalmasıyla elde edilen maddeler ve işler de çoğalır. Elde edilen ürünün ihtiyaç fazlası olması satılacak olması anlamını taşır ki bu da devletin servet kazanması manasına gelir. Refah seviyesinin yükselip ekonominin ilerlemesiyle de geçim rahatlar, refah artar. Serveti bol kişinin yapacağı ise, alışverişi artırmaktır; yapılan harcamayla da devletin geliri fazlalaşır ve gücü katlanır. Bir şehir halkının ya da bir topluluğun diğerlerinden üstün oluşunun göstergesi kazancının, refahının, rahat harcamasının çokluğuyla ölçülür. İnsan nüfusunun çokluğuna rağmen bir beldeki müreffeh yaşamın tek açıklaması vardır: çalışan insan sayısının oran olarak fazla olmasıdır. Yani ürettikçe pazarlayacağı ve dolayısıyla tüketici konumunda bir topluluğun oluşacağı bir ortam oluşur ve gelir oranının artışı şeklinde bir pazar niteliğiyle sürekli bir akış meydana gelerek kazanç hasıl olur. (Bocutoğlu, 2015: s.10). Hatta şu çarpıcı örneği vererek adeta bu gerçeği teyid etmek ister: Bildiğimiz gibi altın madenleri Sudan'da altının çokça bulunması onların zengin addedilmesi anlamına gelmez şayet öyle olsaydı, bu kadar değerli madenleri başka memleketlere götürmek istemezlerdi ve bundan hasıl olan kazanca da muhtaç olmazlardı (İbn-i Haldun, 2013: s.1377). İş bölümü yapılarak oluşturulan emeğin ziyadeleştirilmesinin, kazancı artırdığı böylelikle şehir halkına refah getirdiği bir gerçektir. Refah seviyesi artan halk, genel ihtiyaçların dışında üretimi az olan ürünleri talep edince, bu durumda da o ürünlerin fiyatlarının yükselmesine sebep olur. Yaşam koşulları iyileşen bölgelerde, üretilen bu özel ürünlere olan talep pahalılığa yol açar ve

nihayet işçi ücretlerinin artması şeklinde bir sonucun doğmasına sebep olur. (İyem vd., 2019: s.10).

İbn-i Haldun'a göre devlet teşekkülünde asabiyet ile ekonomi mihenk taşıdır. Bunların değişimiyle devletin nitelikleri de değişir (Çalışkan, 2017: s. 353-375). Asabiyet nedir, asabiyetin ekonomi ile ilişkisi nedir? İbn-i Haldun felsefesinde önemli yer tutan asabiyet kavramı, nesep asabiyeti ve sebep asabiyeti olmak üzere iki kısımdır:

Nesep asabiyeti: Ortak bir soy kütüğüne sahip kandaş insanlarda nesep asabiyeti mevcuttur. Bu bağ, kişinin ihtiyarı dışında aidiyet kesbettiği bir hüviyettir ve tek bir soy kütüğüne bağlı olmayı gerektirir. İlk kavimlerde ve bedevilerde oldukça etkili ve yaygındır.” (Yıldız Turan, 2015: s.9). Sebep Asabiyeti: İctimaî yaşamda ortaya çıkan her türlü ortak dini, siyasi ve siyasi olmayan düşünce sistemlerinden iradî ve idarî olarak husule gelen ortak ülküdür. Medeni topluluklarda yaygın olan bu asabiye türü, din ve ideoloji olmak üzere iki önemli bağın üstüne kuruludur ve din bağı, diğerinden daha güçlüdür. Hz. Ömer, bununla ilgili olarak, bir kimseyi şeriat edeplendirmezse, onu Allah da edeplendirmez, demiştir. (İbn-i Haldun, 2013:s. 485) Sahip olunan enerjiyi, ekonomik ve sosyokültürel çerçevesi belli bir siyasî hedefe yönlendiren din ve ideoloji ile asabiyet, birbiriyle bir bütündür. Asabiyet, dinden soyutlanamaz, zira bu değil bütünleştirmek, ayrıştırmaya ya da parçalamaya bile sebep olabilir. İbn Haldûn, devlet ve imparatorluk kurma muhayyilesi temelinde gelişen bir asabiyet anlayışına sahiptir ve dinin ya da o anlamda bir ideolojinin asabiyetin temel bileşenlerinden biri olduğunu, söyler. Kısaca asabiyet, sağlıklı bir siyasal yapıyı ayakta ve diri tutan ama varlığı olmasına rağmen görülmeyen adeta bir ruh gibidir. (İbn-i Haldun, 2013:s. 35) Cisimler ve değerler zamanla yozlaşıp gevşese de bu ruh canlı kaldığı müddetçe bir yerde ayağa kalkar ve oraya hayat verir. İbn Haldun'a göre zafer kazanan mülk sahibi olur ve bunun yolu da asabiyetten geçer. Filhakika zafer kazanamayan lider olmadığı gibi, asabiyet serveti olmayan da muzaffer olamaz. (İbn-i Haldun, 2013:s. 37). Ancak devletin kurulması için asabiyet tek başına kifayet etmez. Bunun için adına İbn-i Haldun'un umran dediği, insanların cemiyetler halinde yaşamaları gereken yerlerde, yeryüzünü imar etmeleri anlamına gelen ilmin adıdır ve devleti kurmak için gerekli şartlar arasında yer almaktadır. Bu, bir bütün olarak tüm dünyadaki

medeniyetleri kapsayan ve ictimai yaşantının oluşması ve örgütlenmesi için son derece önemli olan bir kavramdır (Gölçek vd., 2017: s. 576-590). Umranın kurulması ve gelişmesi aşamalarının her birinde asabiyyet kavramı çok açık bir şekilde görülmektedir. Zira asabiyyet toplumsal bir harekettir ve asabiyyetin amacı umranı ya da bir başka deyişle devleti kurmaktır (Gölçek vd., 2017: s.8). Şehir, medeni yaşam tasavvurunun teşekkülünde ilk önemli girişimdir. İbn-i Haldun, insanın medenileşmesi için sehirleşmeye (hadarilik) ihtiyacı vardır, der. Bidayetinde bedevilik (köylülük) olan ve nihai gelişmeyi anlatan hadarilik (şehirlilik) kavramları, dünya hayatını bayındır (ümran) hale getirmenin zorunlu şartıdır (Albayrak, 2000: s.2-3). Devlet umran oluşun çehresidir, yüzüdür; umran da devletin somut halidir. Bayındır bir memleket teşekkülü olmadan bir büyük devlet olma muhayyilesi ancak muhaldir, medeniye devlet olması ise düşünülemez. Aynı şekilde hanedansız ve mülksüz umran da söz konusu değildir. Birindeki bozulma da zincirin halkaları gibi diğerine sirayet eder (Çalışkan, 2017: s. 353-375).

Asabiyyet mütemadiyen muhafaza edilmeye, beslenmeye, onarılmaya, canlı tutulmaya ve yenilenmeye ihtiyaç duyar, değilse zayıflar ve kaybolması ve yok olması kolay olur. İbn-i İbn Haldun sosyolojisinin temel kavramı olan “asabiye”yi, ekonomik gelişmenin psikolojik motoru olarak görür. Haldun, devletin kuruluş ve devamını sağlayan erkin manevi yönden yükselişe bağlı olduğunu, söyler. Asabiye, bir dayanışma ruhudur, birlikten kuvvet doğar bir olursak var oluruz, bir olmazsak yok oluruz halidir. Modern zamanlarda en kötü tecrübe ve yıkımlara rağmen bir ülkeyi ayakta tutan ve adeta yok iken var eden şey, temelde yerleşik ve oturmuş bir asabiye kültürüdür, bunun günümüzde en güzel modeli Japonya’dır (Özel, 2006: s.6).

“Medeni yaşam biçiminde asabiyyet kavramı, kan, akraba ve soy bağlarından uzaklaşarak medeni yaşamın belirlediği ve ekonominin şekillendirdiği, mübadele esaslı bir ilişki biçimine döner.” (İlgaroğlu:2019: s.5) Bedevilikten (göçebelik) hadari (yerleşik) hayata geçildiğinde ihtiyaçların çeşitleri artar ve üretim biçimleri değişir. “Kazanç ve refah itibariyle bedevilerin ahvali son haddine ulaşınca, beşer tabiatında olan rahata, sükuna ve huzura meylenmekte, bunun için şehirlere ve kasabalara inmekte, burada yerleşen (medeni ve hadari) halk haline gelmektedirler” (Gölçek vd., 2017: s.7-8) “Bedevilik, medenilikten öncedir. Yani şehirliliğin

bidayetinde bedevilik; bedeviliğin nihayetinde ise hadarilik vardır”(Yurtalan, 2017: s.237-257). Temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra bedevilikten şehirli bir hayata geçiş de hızlanır, Bu değişimle insanların sosyokültürel yapıları da inkılaba uğrar. Mesela zevkler artar ve daha incelik, tüketim doğal olarak artar. Fakat bu bitmez tükenmez istekler ve arzular silsilesinde insan bitap düşer; ahlak ve cesaret açısından da şehirlilik bedevilikten daha alt mertebeye iner, insanların çalışma azmi ve şevki kırılır, güçleri düşer, üretim gücü ve kalitesi azalır. (Canatan, 2016:s. 201-216).İbn- i Haldun, bedevilerin umran ve medeniyetin aslı olduğuna, İslam’ın bir medeniyet oluşturduğuna, köylü ve şehirli arasındaki farklar bahsinde bedevilerin saflıklarını korurken şehirlilerin asabiyet teorisiyle zamanla yozlaşabildiklerine, insanın mütemeddin bir hayat kültürü meydana getirmek istediğine, insanın toplanıp bir araya gelmesinin dünyanın bayındırlığı anlamına geldiğine, insanın hilkaten medeni olması hasebiyle hadariliğin bunun zorunlu bir sonucu olduğuna, medeniyetin zirveye ulaşmasıyla da zevale indiğine inanır. Hepsinden önemlisi, umranın ve medeniyetin bedevilerle değil ancak hadarilerle mümkün olabileceğini söyler ve ekler çünkü İslam bir şehir medeniyetidir (Albayrak, 2000: s.5).

İbn-i Haldun Mukaddime’nin beşinci bölümünde ekonomik farklılıkların önemli oranda coğrafya ve iklim koşulları tarafından belirlendiğini, iklim koşullarının insanların üretim şekillerine etki ettiğini, söyler. Bu düşünceyi dile ilk getiren odur. O’na göre, medeniyetin oluşmasında şehirli olmanın (hadari), iklim koşullarının, iktisadi yapılanmanın olması gerekmektedir. İklim koşullarını, uygarlıkların gelişmişliğini belirler ve uygarlıklar buralarda daha iyi yeşerir, neşv-ü nema bulur. En ılıman hava koşullarına sahip olan dördüncü iklim kuşağı buna örnek gösterilebilir (Arslan, 2017: s. 283-298). Hava koşullarının üretime olumsuz etkisi ya çok az olur ya da hiç olmaz dolayısıyla istihsalde sorun yaşanmaz böylece üretim ve refah da artmış olur. Mesela birinci kuşakta olan ve bir dine mensup olmayıp bir peygamber de tanımayan Sudan ve Sakaliye halkları insan eti yer ve otlarla beslenir, bu da medeniyetin buralarda ne kadar inkişafa muhtaç olduğunu göstermektedir. Üçüncü, dördüncü ve beşinci iklim kuşaklarında güneş dik gelmediği için iklim normaldir ve çöller az olduğu için de kuraklık yaşanmaz, dolayısıyla yaşamın gelişimine uygundur. Taştan yapılan yüksek binalar, çeşitli aletler, ticaretin altın gümüş gibi değerli madenlerle yapıldığı paralar vardır. Bilim, sanayi

binalar, yiyecekler ve hatta hayvanlar bile en yüksek formda bulunmaktadır. Peygamberlerin dahi yoğunlukla gönderildiği bu beldelerde yaşayan insanların, ahlak beden ve dini yapıları da diğer mekanlara nispeten daha üstündür. Bu bölgelerin en gelişmiş başta Suriye ve Irak olmak üzere, Mağrib, Hicaz, Yemen ve Endülüs'tür (Arslan, 2017: s. 288).

İbn Haldun'un ekonomik düşünce tasavvurunda en önemli unsurlardan biri de emeği, üretimin ve değer tek kaynağı olarak görmesidir. "İnsan için ancak çalıştığı vardır" (Necm 39) ve insan nerede olursa olsun ancak emeği sayesinde üretim yapar ve gelir elde eder. Bunun içinde elbette ihtikâr ve faiz gibi istismar ve kurnazlıktan kaynaklanan gayri meşru kazanç yolları toktur, zira bunlar emeğin ürünü değildir. Ekonomik faaliyetlerin, insan ahlakına ve psikolojisine tesirleri oldukça çoktur. Mesela tüccarlar, alışveriş esnasında daha rahat yalan söylerler ve muhtelif entrikalar çevirirler. İbn Haldun, şehirlerde fiyat teşekkülünü açıklarken arz ve talep yasasına uygun açıklamalarda bulunur ki bu onun, liberal bir iktisatçı olarak adlandırılmasına yol açmıştır. İbn Haldun'un, arz ve talep yasasına uygun olanı tercih etmesi, devletin görece fazla müdahil olmadığı bir ekonomik düzende onun liberal olduğuna değil, liberal ekonomik bir ortamda işleyen ekonomik yasalar karşısındaki tanıklığına işaret etmektedir. (Canatan, 2016: s.12). İbn-i Haldun, ekonomi teorisini malların serbest dolaşımı üzerine, girişimci riskin önemine ve fiyatların arz ve talebin değişimlerine göre belirlenmesine dayandırmıştır (Gölçek vd., 2017, s.14).

İbn-i Haldun, ekonomik ilişkileri ve özellikle üretimi, toplumların değişmesi ve gelişmesinde temel belirleyici faktör olarak görür (Çalışkan Akçetin, 2017: s. 353-375) İbn-i Haldun'da toplumsal ilişkiler ekonomik temellere bağlıdır; emek, üretimin temel unsurudur ve o olmadan bir şeyden faydalanmak imkansızdır. Kazanç, ancak çalışmak ve emek sarf etmekle elde edilir; bir malın değeri, onu ortaya koyan ve onu üretmek için harcanan emekle ölçülür. İbn-i Haldun, üretimin tek başına sosyal örgütlenme ya da işbölümü çerçevesinde gerçekleşmesi gerektiğine, mal ve hizmetin üretilmesinde uzmanlaşmanın ne denli önemli olduğuna ve bu durumun üretim sürecinde zamandan tasarruf edilmesine ve bunun da kaliteli üretime ulaştıracağına inanmaktadır (Yılmaz Genç, 2015: s.4) Ticaret, toplumsallaşmanın bir sonucudur ve önemli bir geçim kaynağıdır fakat işbölümünü ve dayanışmayı reddeden,

mücadele ve çekişme hırsını ön plana koyan ve haksız kazanca dayanan ticarete şiddetle karşı çıkmıştır. Zira iktisadi faaliyetlerin temelinde bir mesleğin icrasıyla ortaya konulan emek yatmaktadır. Aksi halde bir ürün elde edilemez ve onlardan da bir fayda sağlanılamaz (Gölçek vd., 2017: s.9)

İbn Haldun'a Göre İktisadi Kalkınmanın Unsurları:

Bir topluluğun iktisaden kalkınabilmesi için başta siyasi düzen olmak üzere, emniyetli bir yaşam, işinde liyakat sahibi olma, moral değerlere bağlılık ve emeğin gücüne inanç olmazsa olmaz gerekliliklerdir. Özellikle ekonomik kalkınma ve büyüme sürecinde değerlerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. İktisadi refaha ulaşılabilecek bir kalkınma programına ancak değerlerin korunmasıyla ulaşılabilir (Yılmaz Genç, 2015: s.10). Değerler ise; bir sosyal grup veya toplumun kendi varlık, birlik, işleyiş ve devamını sağlamak için üyelerinin çoğunluğu tarafından doğru ve gerekli oldukları kabul edilen ortak düşünce, amaç, temel ahlâki ilke ya da inançlar manzumesidir. Temel değerlerin oluşmasında aile büyükleri önemli rol oynar. Ulusal ve kültürel değerler, ülkeyi biçimlendirir. İş hayatını, değerler belirler. Özellikle iş yaşamında din, iş ahlâkı, örgüt kültürü, örf-adet vazgeçilmez unsurlardır (Işık Erol, 2012: s.54). İktisaden müreffeh bir yaşam telakkisi için değerlerin muhafazası elzemdir. Şayet bu unsurlar dikkate alınmazsa, sosyal yönü eksik iktisadî programlar ortaya çıkabilir. Nitekim değerler, işlem ve bilgi maliyetini düşürür, piyasa içindeki gayri meşru güç kullanımını azaltır, piyasanın anonimleştirdiği ilişkilerin düzene girmesini sağlar. Üreten ve üretmek istediği halde buna muktedir olmayanlara imkan verilerek sosyal yardımlaşmanın aktif hale getirilmesi sağlanır. Böylece istihsale ve iktisada talep ile tasarrufa teşvik yolu açılmış olur. (Işık Erol, 2012: s.15-16).

Sanayi anlamında müreffeh bir hayata sahip olan şehirlilerin köyde yaşayanlara nisbetle, ticarete, üretimde ve tüketimde eşitliksiz ve adaletsiz gelir dağılımına rağmen, ihtikar, sahtekarlık, hile ve kurnazlık gibi gayr-i ahlaki birçok özelliklerle dolu bir yaşam sürdürdüğü bir gerçektir. (Bulut, 2015: s. 105-123). Şehrin insanı mekanik bir hayat sürüyor artık ama tam anlamıyla makineleşmiş değil. Modern batı ile kültürümüze giren yeni söylemler ve yaşam

tarzı, insanımızı kodlarına muhalif olması sebebiyle menfi bir yönde derinden etkilemiştir. Literatüre ekonomik bir deyim olarak giren “homo economicus” ifadesi, filozoflar tarafından üretilmiş ve insana yeni bir bakış açısını dile getiren bir kavramdır ve “hep kendi çıkarı peşinde koşan ekonomik adam” demektir. Yaratılanların en şerefli olan insanın birbirine yurt ve ülke olması gerekir ve beklenirken, insanın insanın kurdu ve salt menfaati açısından bakışını teşvik eden bir zihniyet ne yazık ki ön plana çıkmaktadır ki insanın sadece ekonomik yönü değil, dinî, ilmî, içtimaî, idarî, siyasî ve ailevî yönleri de vardır. Dini ahlak ve kültürle tezyin edilmiş bir insan modelinde hodgam değil diğergam insan tipi hakimdir ve nihai model olarak “kamil insan” tipi esas alınmaktadır. Zira insan insana muhtaçtır aksi takdirde herkese sadece meta ve menfaat bakışı ile yönelip diğer mukaddes yönlerini gözardı etmek, bu dünya memleketinde yaşayan tüm insanlığa zarar verecektir. Ekonomi de bu anlamda insana fayda sağlayan araçlardan sadece birisidir ve bu yardımlaşma ve paylaşım anlamında bir yararı olduğu müddetçe muteberdir (Işık Erol, 2012: s.55).

İbni Haldun’a göre devlet, iktisadi yaşam içerisinde bizzat aktif olarak muktedir bir merci olarak bulunmamalıdır. Devlet, direkt olarak değil, dolaylı olarak iktisadi hayatın içinde olmalıdır. O sadece iktisadi faaliyetlerin emniyet, güvenlik ve adalet ortamında gerçekleşmesini sağlar. Nitekim İslam’da adalet ilkesi esastır ve bütün herşeyin çıkış noktası kabul edilmektedir. Çağdaş iktisadi sistemlerde nasıl ki hürriyet ve eşitlik gibi ilkeler esas kabul ediliyorsa İslam’da da adalet ilkesi vazgeçilmez bir temeldir (Yılmaz Genç, 2015: s. 6)

İbn-i Haldun, devleti yöneten kişilerin ekonomik sistemin içerisinde faaliyet göstermelerinin haksız rekabete yol açacağından bunun ticareti ve dolayısıyla ekonomiyi olumsuz etkileyeceğini savunur. Hatta, Mukaddiminin üçüncü bölümünün kırkinci faslında "Sultanın ticaretle meşgul olması tebaa için zararlıdır, vergi düzeni bozar." başlıklı bir konu vardır. Zira, tebaa ziraat ve ticari açıdan birbirinin dengidir. Sultan, satın aldığı malları, daha ucuza alabilir ve kimse onunla rekabete girişemez, karşı da çıkamaz. Diğer bir deyişle arz ve talep oluşmadığından, fiyatlama yapılamaz ve ekonomik sistem işleyemez. Dolayısıyla devletin ekonomiye müdahalesi, mevcut iktisadi yapıyı bozar, bu da ekonomik ve toplumsal infiale yol açar (Gökçek vd., 2017: s.12) İşte bu sebepten “İbn-i Haldun, kamu kesiminin tüm gücü elinde

bulundurmasına karşı çıkmış, devleti dengeleyecek mekanizmanın piyasa ekonomisi olduğunu ifade etmiştir. (Gölçek vd., 2017: s. 576-590).

Devlet de insanlar gibi doğar, büyür, gelişir ve ölür. Devletlerin çöküşü ilk olarak ve özellikle ekonomide kendini gösterir. Devletin kurulmasıyla birlikte umranın kurumları da oluşmaya başlamaktadır. Bu durum aslında yerleşik hayatın bir sonucudur. Umranın kurumları olarak, sanat, ilim, iktisat, din vs. gibi kavramlar ortaya çıkar (Gölçek vd., 2017: s. 576-590) Temel ihtiyaçlar karşılandıktan sonra bedevilikten şehirli bir hayata geçiş de hızlanır, Bu değişimle insanların sosyokültürel yapıları da inkılabaya uğrar. Mesela zevkler artar ve daha incelik, tüketim doğal olarak artar (Canatan, 2016: s. 12) şehirlerde sanat ve ticarete farklı iş masraflarının artmasına yol açar. Gelişmişlik ve ilerlemişliğin göstergesi olan bu durum, gittikçe lükse, dolayısıyla pahalılığa neden olur. Artan vergiler ise pahalılığı daha da kaçınılmaz kılar. Zira hadaret hanedanlığın büyümesi ile doğru orantılıdır. Zamanla giderlerin çoğalması sebebiyle vergiler konur, masrafların artması pahalılığa, gelirler giderleri karşılamaz olması da fakirliğe zemin hazırlar. Çarşı pazar da işlemez olduğu zaman devlet hızla yıkılmaya doğru gider (Canatan, 2016: s. 201-216). Bitmez tükenmez istekler ve arzular karşısında insanoğlu da bitap düşer; ahlak ve cesaret açısından da şehirlilik bedevilikten daha alt mertebeye inmiş olur. İbn-i Haldun'a göre devlet vergi oranlarını artırmamalıdır zira bu insanların çalışma istiyaklerinin yok olmasına dolayısıyla da müteşebbis arzularının sönmesine olmasına neden olur üstelik gelir de artmaz. Bu, şehirde bayındır ve ümran fikrinin çökmesi demektir. Devlet hiçbir şekilde ticaretle uğraşmamalıdır zira bu, iktisadi hayattaki gelişmeyi köreltir ve idarecilerin yozlaşmasına yol açar. (Yılmaz Genç, 2015: s.4-10)

İbn-i Haldun, iktisadi süreçleri analiz ederek; iktisadın, politika toplum ve devlet için ehemmiyetli olduğunu, ifade eder. İnsanların farklı geçim yöntemleri ve uğraştıkları muhtelif iktisadi uygulamalar onların gelişimlerinde temel faktördür. Zira farklı istihlal yöntemleri ve ictimai ilişkiler, birbirlerinden etkilenen sosyal dinamizm meydana getirmektedir. Ona göre, iktisadi faaliyetlerin devamı ve güveni ile adaletli bir ortamda oluşması devletin yükümlülüğüdür, değilse devlet salt karar verici bir mekanizma değildir. İktisadi açıdan refah, devletin sağlayacağı otorite, adalet ile hak ve özgürlüklerle mümkündür. Bunun için iyi bir

yönetim ile israftan kaçınma şarttır. Değilse devlet ve nizam çöker ve sonra yıkılır. Refah toplumunda, sosyoekonomik ve kültürel tüm olgular birleşerek bir iktisadi toplum oluşturulur. Bu süreci besleyen en önemli unsurlar, toplumsal değerlerdir. Şayet bu gözardı edilirse sosyal yönü eksik bir iktisadi program izlenmiş olur ki bu da nakıstır (Yılmaz Genç, 2015: s.7).

Din, çağlar boyu kanunların ve nizamın yerleşmesi ve kabullenilmesi anlamında hep çok etkili olmuştur, bu geçmişte de günümüzde de bu şekildedir. Dini kanunları içselleştiren bir birey her zaman ve şartta, Allah'ın onu görüyor olduğu bilinciyle emir ve nehiyler konusunda hep dikkatlidir. Dolayısıyla ictimai hayatta din mefhumu kanunların içselleştirilip uygulanmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. ABD'de Lyndon Johnson Yönetimi'nin başsavcısı Ramsey Clark "İslam muhtemelen günümüzde yeryüzündeki en zorlu manevî ve moral güçtür" der ve zayıf medeniyetin güçlü olan medeniyeti taklit eder gerçekliğine dikkat çeker. Günümüzde de Batı güçlü bir medeniyettir ve hemen hemen bütün medeniyetler tarafından taklit edilmektedir. Toplumsal ve siyasi hayatta asabiyyetin ve dinin oynadığı önem bir kez daha ortaya çıkmış, akla dayanan siyaset ve bunun sonucu oluşturulan kanunlara uymanın hem devletin hem de tebaanın yaşama şansını artırdığı ve hem de aklî ilimlerin güçlü bir siyasal yapının oluşturduğu hadarî toplumlarda ancak mümkün olduğu ortaya çıkmıştır (Çalışkan, 2017: s. 353-375).

İslâmiyet'te tasavvuf gerçeğinin iktisadi nizamı nasıl etkilediği de göz ardı edilmemelidir. İslâm'da tasavvuf inancının çalışma hayatına taşıdığı ahlaki değer ile iktisadi kuruluşlarda ve iş ahlâkının köklerindeki etkisi inkar edilemez bir gerçektir. Bu anlamda, âhilik teşkilatı (fütüvvet) ve esnaf loncalarının kuruluş ve işleyişi çok önemlidir. Tarikat ehli için şeyh ne ise, esnaf ve zanaatkâr toplulukları için de pir odur. Miktarı az olsa ve tartıda hafif gelse de lekesiz temiz kazanç ve bitkinliğe düşmeden elde edilen fazlalık; daha lezzetlidir, daha bereketli ve daha sadra da ruha da şifadır." (Işık Erol, 2012: s.11).

Sonuç ve Öneriler

İktisat, tüm insanlığın öğrenmesi gereken elzem bir ilim dalıdır. Malzemesi insan ve onun ihtiyaçlarıdır. İnsanın fıtraten en ulvi olandan en sülfi olana düşebilme temayülü hasebiyle, bazı önemli çerçevelerle inkişafa ve korunmaya ihtiyacı vardır. Zaten aslına bizatihi yüce yaratıcı tarafından "Ben insana ruhumdan üfledim" (Sa'd 72, Hicr 29) ayet-i celilesince kodlanan ve yüce yaratılış sırrına uygun bir medeniyet tasavvuru içre yaşama liyakati olan bir varlıktır. İbn-i Haldun'a göre iktisadi kalkınma fikrinin altyapısını oluşturmak için siyasi istikrarın, devletin sağlayacağı emniyetin, işbirliği sonucu ortaya çıkacak uzmanlaşmanın, emeğe dayalı üretimin ve ahlaki değerlere bağlılığın olması şarttır. Bunların yanında hepsinden öte değerler oldukça mühimdir ve iktisaden müreffeh bir kalkınma programına ulaşmak değerlerin korunabilmesiyle mümkün olur.

İbn-i Haldun, ekonomik farklılıkların önemli oranda coğrafya ve iklim koşulları tarafından belirlendiğini, bir beldenin nüfusu, istihsalı ve mamurluğu arttıkça o bölge halkının da ekonomik yönden rahatladığı için servetin saklanarak değil harcanarak arttığını, dolayısıyla paraların hazineye biriktirilerek toplanmasına karşı olduğunu, devlet vergi oranlarını arttırsa da vergi gelirlerinin artmayacağını, çünkü vergi yükü arttıkça insanların çalışma isteklerinin azalacağını, düşünür. Topluları "kıtlık" ve "bolluk" toplumu diye ikiye ayıran İbn-i Haldun, asli ihtiyaçlarını karşılayabilen toplumların yerleşik hayata geçebildiğini ve ancak bununla şehirleşmenin bir diğer ifadeyle hadari (medeni) bir toplum olmanın yolunun açılacağını, söyler. Şehirleşmeyle gelişimin yolu açılır, böylece yeni zanaat ve ticaret dalları oluşur. Zevklerin ve estetik duyguların gelişmesi anlamına gelen bu durum refah toplumuna geçişte bir köprü mesabesinde. Ne yazık ki refah yaşam düzeyinin kötü bir sonucu da vardır o da refahın, şehirlilerin ahlak ve cesaret yönlerini köreltmesidir. Kontrollü ve ürkek ve aynı zamanda girişime kapalı şehrin insanı bu anlamda yeni atılımlarda bulunamaz, doğal olarak da kazanma ve kaybetme riskine giremediği için gelişemez.

İbn-i Haldun, insanın medenileşmesi için şehirleşmesi (hadarilik) gerektiğini, bu anlamda bedevi (köylülük) ve nihai gelişmeyi anlatan hadarilik (şehirlilik) kavramlarının dünya hayatını bayındır (ümran) hale getirmenin zorunlu şartı olduğunu, söyler. İçtimai hayatta kendini gösteren her türlü ortak dini, siyasi ve siyasi olmayan ideolojilerden meydana gelen beraberlik

duygusunun nesep asabiyeti olduğunu ve bu asabiyet türünün ise hadari-medeni topluluklarda yaygın olarak görüldüğünü, iktisaden gelişmenin de ancak hadari topluluklarda gerçekleşebileceğini söyler.

“İbn-i Haldun, kamu kesiminin tüm gücü elinde bulundurmasına karşı çıkar, devleti dengeleyecek mekanizmanın piyasa ekonomisi olacağını ifade eder. İktisadi faaliyetlerin adaletli bir ortamda oluşmasının devletin yükümlülüğünde olduğunu ve fakat devletin salt karar verici bir mekanizma olmadığını, iktisadi refah ile hak, adalet ve özgürlüklerin ancak devletin sağlayacağı otorite ile mümkün olduğunu ve bunun için de iyi bir yönetim yanında israftan kaçınma ve değerlere sahip çıkmanın şart olduğunu, söyler.

İbn-i Haldun’a göre; toplumsal ilişkiler, ekonomik temellere dayanır ve emek, üretimin başlıca ögesidir. Kazanç da ancak azimle çalışmak ve liyakatle emek sarf etmekle gerçekleşebilir ve bir malın değeri de bu yüzden ona verilen emekle ölçülür. Üretim ancak sosyal örgütlenme ya da işbölümü çerçevesinde gerçekleşmelidir. Mal ve hizmetin üretilmesinde, zamandan tasarruf ve kaliteli üretim yapılmasını sağlanacağı için, uzmanlaşma olmazsa olmaz şartlardandır. İşbölümü ve dayanışma olmaksızın yapılan ticaret; mücadele, çekişme ve hırsı körükleyeceği için bu bir tür haksız kazançtır Zira iktisadi faaliyetlerde aslolan emektir, alınterinin olmadığı yerde bereket yoktur, işlerin sonu da ebter olur. Reel anlamda bir üretimin gerçekleşmesi için birtakım şartların oluşması gerekir, bunların içinde en önemlisi insan emeği faktörüdür. Bir insanın servetini artırması demek, emeğinin karşılığı olan şeyi biriktirmesi demektir. Zira mal ve sermaye birikimi, emeğin değerinin birikimden başkaca bir anlam taşımamaktadır. Aslolan emeğin varlığıdır ve birikimden kastedilen de emeğin bizatihi kendisi değil ondan hasıl olan değerdir. Üretim tek başına değil, sosyal bir örgütlenme sayesinde gerçekleştirilir. Devletin ticaret ve tarımla dolayısıyla iktisatla uğraşması; eşitliksiz ve haksız rekabet ihtimali oluşturacağı ve fiyatların yükselmesine yol açabileceği için doğru değildir. Üstelik devlet, bu tercihten zararlı çıkabilir; halk ile haksız bir rekabet ortamında kazanç peşine düşmüşken, halkı da kazanamadığı için vergi veremez duruma gelir, dolayısıyla gelirler alt üst olur. Bunu, ferdi hak ve hürriyetlerin tehlikeye girmesi akabinde zulüm ve

haksızlık baş göstermesi takip eder ki bu da devletin zevali demektir. Aslolan insanı yaşatmaktır zira insanı yaşatan devletler ancak payidar olabilir. Tarih bunun örnekleriyle doludur.

Toplumu katmanlar halinde düşünürsek, ilk katmanı yani altyapısı coğrafya, ikinci katmanı ekonomi, üçüncü katmanı asabiye, dördüncü katmanı ise devlet oluşturmaktadır. Devlet, toplumsal gelişime ve umrana hız kazandırır. Devletin gelişmesiyle, şehirler ve kasabalar da canlanır ve gelişir

İbn-i Haldun, geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha ziyade benzerler, der. (İbn-i Haldun, 2013: s. 1377) İşte bu gerçek çerçevesinde, insan oluşun önemli bir getirisi olan iktisadi yaşam temayülü, geçmişten günümüze ihtiyaçlar hiyerarşisinde süregelip gidecektir.

Kaynakça

Albayrak, A. (2000). Bir medeniyet kuramcısı olarak İbn Haldun” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, (S.9). (C.9) .2-3.

Arslan, O. (2017). İbn-i Haldûn ve Jared Diamond’da uygarlıkların farklı hızda gelişmesinin incelenmesi. *ASEAD*. (C.4). (S.12). 283-298.

Bocutoğlu, E. (Ocak, 2015). İbn-i Haldun Ve Adam Smith’in İşbölümü Konusundaki Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme. (C.4).(Y.4). (S.8).

Bulut, M. Ahlak ve iktisat. (2015). *Adam Akademi*. (C.5/2). 105-123.

Canatan, K. (2016). Sosyal Bilimler Metni Olarak Mukaddime: Bir Meta-Anlatı” *Mukaddime*. 7(2). 201-216. doi: 10.19059/64184/mukaddime.64184.

Çalışkan Akçetin, N. (2017 Güz). İbn-i Haldun’un tarih devlet ve toplum anlayışının günümüz açısından değerlendirilmesi. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. (S. 24). 353-375.

Gölçek, A. Gülşen, G. Alpin, M. (Kasım 2017). M. İbn Haldun ve serbest piyasa fikri: İbn Teymiyye ve Gazali’den kanıtları. *Asos Journal, The Journal of Academic Social Science (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi)*.(Y.5). (S.57), 576-590.

İlgaroğlu, M.C. (March 2019). İbn Haldun düşüncesinde sosyo-ekonomik değişme ve ahlak. *Al-Farabi International Journal on Social Sciences (Dergipark)*. (Page 11). (Volume 3), (Issue 1).

İbn-i Haldun. (2013). *Mukaddime I-II Cilt*, Yay. (Haz. Arslan Tekin), İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları. 1377.

İyem, C. Yıldız, F.Z. Öztürk, D. (2019 Kış). İbn Haldun’un emek Anlayışı: Marx ile karşılaştırmalı bir inceleme. *Bilgi*. 21. 167-186.

Özel, M. (2006/2). Bir iktisat klasiği olarak İbn Haldun'un Mukaddime'si. *DÎVÂN İlmî Araştırmalar* . (S.21).(2006/2). 1-8.

Yıldız Turan, Esra. (Temmuz 2015).Türk İslam düşünce sisteminde İbn-i Haldun'un devlet nazariyesi. *Atatürk İletişim Dergisi*. (S.9).

Yılmaz Genç, Sema.(Haziran: 2015). İbn-i Haldun'un devlet anlayışı çerçevesinde refah devleti ve iktisadi kalkınma düşüncesi. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2147-7655 (C.3). (S.1).

Yurtalan, B. (Bahar, 2017). İbn-i Haldun'un asabiyet teorisinin harici düşünce üzerinde Yansımaları. *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10. (S.1). 237-257.